

UDK 821.163.41-32.09Andrić I.

Davor Dukić

Filozofska fakulteta Univerze v Zagrebu

ddukic@ffzg.hr

ZANOS IN TRPLJENJE ALIJE ĐERZELEZA: PROBLEM ZNOTRAJTEKSTUALNEGA VREDNOTENJA PRIPOVEDNE PROZE

Članek proučuje vrednostni naboj glavnega lika v pripovedi Iva Andrića *Potovanje Alije Đerzeleza* (1920). Izhajamo iz pionirske študije Simone Winko (1991) o aksiološki analizi teksta ter uporabimo koncept implicitnega avtorja Waynea Bootha (1961) in nekatere naratološke pojme Wolfa Schmida (2005). Nato naredimo analizo znotrajtekstualnega vrednotenja pripovedi na ravneh direktnega (esencialnega) in indirektnega (situacijskega) vrednotenja ter vrednotenja v domeni implicitnega avtorja. Vpoglede, do katerih smo prišli z aksiološko interpretacijo, nazadnje primerjamo z nekaterimi zgodnejšimi interpretativnimi vpogledi o Andrićeви pripovedi.

Ključne besede: aksiološka analiza, implicitni avtor, vrednosti, Ivo Andrić

The article examines the value charge of the main character in Ivo Andrić's short story "The Journey of Ali Djerzelez" (1920). The analysis of intratextual evaluation in the short story at the levels of direct (essential) and indirect (situational) evaluation, as well as of evaluation in the domain of the implied author is conducted based on the pioneering study of Simone Winko (1991) on axiological textual analysis and using Wayne Booth's (1961) concept of the "implied author" and certain narratological terms of Wolf Schmid (2005). Ultimately, final insights of axiological interpretation are compared with some of the earlier interpretive insights into Andrić's short story.

Keywords: axiological analysis, implied author, values, Ivo Andrić

1 Uvod

1.1 O aksiološki analizi literarnega teksta

Aksiološka analiza (v nadaljevanju AA) posameznega literarnega teksta se osredotoča na znotrajtekstualna vrednotenja njegovega tematskega sveta. Formalne značilnosti – npr. metrična ureditev pesmi, stil in kompozicija verzne ali prozne tekste – lahko vplivajo na vrednotenje njegovih tematskih enot, vendar same praviloma niso predmet znotrajtekstualnega vrednotenja, razen v robnih primerih metatekstualnih komentarjev privilegirane govorne instance (lirskega subjekta ali epskega pripovedovalca). V znotrajtekstualnem vrednotenju sodelujejo vse govorne instance literarnega teksta, medtem ko analitična rekonstrukcija znotrajtekstualnih vrednosti (interpretacija), ki upošteva žanrske konvencije, pri analizi pripovednega teksta prav tako vključuje nadrejeno hipotetično kategorijo implicitnega avtorja (v nadaljevanju IA). Ta »nosi odgovornost« za skupni vrednostni potencial teksta in celo za vlogo formalnih sestavin

pri oblikovanju omenjenega potenciala.¹ Komponente tematskega sveta posameznega literarnega teksta (prostori, liki, dogodki, mentalni koncepti) so lahko zastopane v drugih literarnih ali neliterarnih tekstih oz. v aktualnem/zgodovinskem svetu. Znotrajtekstualno vrednotenje v ožjem smislu ne prestopa meje posameznega teksta, toda njegova AA/interpretacija legitimno zaide v kulturni diskurz, h kateremu sodi analizirani tekst. Popolna AA daljšega literarnega teksta je načeloma izvedljiva, vendar je praviloma preobsežna in nepregledna (Winko 1991: 198), zaradi česar se analiza večinoma usmerja k izbranemu aspektu tematskega sveta teksta, ki je še posebej pomemben za razbiranje njegovega pomenskega potenciala. AA je lahko samo v nekaterih specifičnih primerih samozadostna interpretacija, vsaka interpretacija teksta pa bi morala upoštevati njegove aksiološke aspekte. Glede na implicitno analitično načelo o prvenstvu rekonstrukcije znotrajtekstualnega vrednotenja aksiološka analiza – v nasprotju z »naravno« selektivno recepcijo teksta, ki predpostavlja vključevanje vsakodnevnih (pred)znanj v procesu branja in ne le po njem (Winko 1991: 177) – ne izhaja iz uveljavljenih ideoloških vrednosti, temveč iz najabstraktnjših razlikovanj prisotnosti in odsotnosti vrednotenja, njegovega pozitivnega ali negativnega predznaka ter relativnega vrednostnega naboja. Prehod z meje teksta v diskurz in s tem tudi v ideološki prostor je druga oz. zaključna etapa AA/interpretacije.

1.2 Andrićeva pripoved *Potovanje Alije Đerzeleza* in aksiološka analiza literarnega teksta

Pripoved *Potovanje Alije Đerzeleza* (v nadaljevanju PAĐ) je prvi daljši pripovedni tekst Iva Andrića, objavljen v integralni različici leta 1920.² Sestavljen je iz treh naslovljenih delov: »Đerzelez v hanu«, »Đerzelez na poti« in »Đerzelez v Sarajevu«, v katerih sledimo dogodkom, povezanim z naslovnim junakom na treh postajah njegovega premikanja – v Višegradu, Priboju in Sarajevu –, in sicer v časovnem razponu od aprila do septembra. Đerzelezovo *potovanje* nima nekega deklariranega cilja ali namena, njegove epizode si sledijo v kronološkem zaporedju, s časovnim premorom približno pol leta (med drugim in tretjim delom). Vsaka izmed epizod ima podobno

¹ Instanca IA, izposojena iz »etične kritike« Waynea Bootha, se zdi navkljub svojemu kvaziantropomorfnemu značaju v aksioloških obravnavah pripovednih tekstov izjemno koristen analitični koncept pri izogibanju apriorizmu osebnih vtisov in proti-intuitivnemu pretiranemu poudarjanju poetične avtonomije teksta ali tudi pri izogibanju nekritičnemu pripisovanju iztrganih pomenov/izjav empiričnemu avtorju. V tem kontekstu spomnimo na citat iz Boothovega definiranja IA: »Our sense of the implied author includes not only the extractable meanings but also the moral and emotional content of each bit of action and suffering of all the characters. It includes, in short, the intuitive apprehension of a completed artistic whole; the chief value to which this implied author is committed, regardless of what party his creator belongs to in real life, is that which is expressed by the total form.« (Booth 1961: 73–74) Kategorijo »abstraktnega avtorja«, ki jo je razvil nemški naratolog Wolf Schmid, razumem kot vsebinsko identično in ne vidim razloga, da bi Boothov termin sugeriral predstavo »megafona« dejanskega avtorja (Schmid 2005: 63). Po drugi strani pa Schmidovo sklicevanje na slovanske predhodnike pojma implicitnega/abstraktnega avtorja, njegova kritika kritikov tega pojma in nazadnje njegova podrobno izdelana definicija abstraktnega avtorja lahko služijo kot argumentirana podpora za uporabo te kategorije v aksioloških obravnavah pripovednih tekstov (prav tam: 49–65).

² Prva dva dela PAĐ sta bila objavljena prej: »Đerzelez v Hanu« v *Književni jug*, let. I, zv. 2, knj. 3 (1. avgust 1918), str. 83–87; »Đerzelez na poti« pa v *Književni jug*, let. II, knj. 3, zv. 11/12 (16. junij 1919), str. 472–78.

vsebino: Đerzelez sreča žensko, ki v njem prebudi nepremagljivo hrepenenje in mu zmeša glavo. V neuspešnem poskusu, da bi jo osvojil, pa postane predmet posmeha tistih, ki ga obkrožajo. V višegrajskem hanu ga zapelje neimenovana, skrivnostna in elegantna Benečanka v spremstvu treh moških, v srednji epizodi ciganka Zemka, vitka in bledolična trikratna ločenka, v Sarajevu pa mlada lepota bujnega telesa, katoliško dekle Katinka. Pripoved se konča z Đerzelezovo umiritvijo v objemu stare znanke Jekaterine – ženske srednjih let, ki po nesrečni ljubezni in nezvestobi moškega živi od lastnega telesa (in duše, kot kaže konec PAĐ) – in z junakovimi samopomilujočimi mislimi o nedojemljivi nedostopnosti ženske, po kateri hrepeni.

V Andrićevem opusu PAĐ zavzema prehodno mesto med dvema fazama: prvo, v kateri dominira reflektivna lirski proza, pripoved pa povezuje relativno šibka naracija in tip »šibkega junaka«,³ in drugo, za katero je značilen kronotop Bosne iz »turških časov« ter jezik, prežet s turcizmi in frazeologijo vsakodnevnega ljudskega govora, kar kaže na povezave z ustno tradicijo. K temu prispevajo tudi liki iz pripovedi: predvsem sam Alija Đerzelez, a tudi brata Morić, Đerzelezova družba v srednji epizodi – vsi trije so namreč prisotni v bosanskem/bošnjaškem ustnem kulturnem spominu. Njihovi zgodovinski pendanti sicer prihajajo iz različnih, oddaljenih časov: Đerzelez verjetno iz 15., Morića iz 18. stoletja, kar ne gre spregledati niti v interpretaciji teksta.⁴

PAĐ ni primerna za AA ali vsaj ne za demonstriranje njenih raznovrstnih postopkov. Vrednostna struktura pripovedi ni »simetrična«: manjka klasičen spopad, prisoten je junak in objekt(i) njegovega hrepenenja, vendar junak na poti k svojemu cilju nima pravega nasprotnika, temveč zgolj človeške ovire, »poslabševalce«. Takšna vrednostna struktura daje pripovedi prej poteze argumentacijsko-deskriptivnega kot narativnega leposlovnega diskurza.⁵ Poleg tega je PAĐ zaznamovana z »monofono« izjavno strukturo: problem nedosegljivosti ženske lepote je razviden samo iz Đerzelezove vizije; pripovedovalec s svojim glasom ne vstopa v razpravo, niti v njej resno ne sodeluje noben lik (razen morda Arnaut v tretjem delu, ki potrpežljivo čaka, da se Katinka prikaže iz prodajalne halve), čeprav o vsebini njegovih pogovorov z Đerzelezom, ki so motivirani s skupnim hrepenenjem po dekletu, instanca IA bralcu ne ponuja izčrpejših informacij.

2 Aksiološka analiza PAĐ

Kot smo nakazali v uvodnem delu prispevka, so vse sestavine tematskega sveta literarnega teksta lahko predmet vrednotenja, medtem ko je izčrpana AA, ki želi zajeti celoten vrednostni potencial teksta, v večini primerov preobsežna in nepregledna.

³ S takšnim junakom je kompatibilen subjekt Andrićeve reflektivne lirski proze v zbirkah *Ex Ponto* in *Nemiri*, v zvezi s bistvenimi atributi pa se pojavi še v pripovedi »Pobednik« (»Zmagovalec«, 1922).

⁴ Đenana Buturović s sintezo in interpretacijo starejših raziskav prepričljivo sklepa, da je zgodovinski prototip epskega junaka Alije Đerzeleza bosanski spahija Gerz-Iljas, ki je s svojimi vojaškimi podvigi okoli leta 1480 pridobil status junaka v zgodnji bosanski muslimanski ustni tradiciji. Gerz-Iljas je umrl med napadom na Jajce leta 1491 v spopadu z vojsko bana Emerika Derenčina; po drugih virih je bil v tem spopadu ujet in naslednjega leta usmrčen v Budimu (Buturović 1975).

⁵ Da lahko leposlovni tekst tako kot stvarna literatura vsebuje tudi argumentacijske strukture, poudarja S. Winko. V takih primerih se aksiološke vrednosti lahko izločijo in hierarhizirajo (Winko 1991: 181).

Zato je treba analitični fokus usmeriti le na določen segment tematike teksta. Ko gre za PAĐ, ni težko določiti najpomembnejšega objekta AA, saj je naslovni junak edina sestavina tematskega sveta, ki je dejavno prisoten v vseh delih pripovedi in je v središču dogajanja. Cilj naše obravnave je torej določiti vrednostni naboj glavnega lika, tj. postaviti Đerzeleza na lestvici negativno – pozitivno, in sicer z vidika IA teksta. Rekonstrukcija vsebinskih kvalitiet, ki se pripisujejo glavnemu liku, torej ni namen analize, vendar pa AA lahko takšna spoznanja uporabi kot argumentacijsko podporo pri postavljanju svojih posebnih tez.⁶

2.1 Protokol analize

Kolikor mi je poznano, aksiološki pristopi k literarnemu tekstu doslej niso izgradili nekega vseobsegajočega, sistematičnega protokola za analizo posameznih žanrov. V najboljšem primeru gre za splošna načela ali – tako tudi v tem prispevku – analize posameznih tekstov. Slednje kaže na metodološke pretenzije za uporabnost v interpretaciji podobnih tekstov (žanra), čemur se ne odpoveduje niti naša analiza. Lahko jo razdelimo na tri segmente, od katerih se vsak osredotoča na nekaj tipičnih postopkov znotrajtekstualnega vrednotenja literarnega tematskega sveta. Analitično matrico lahko povzamemo na naslednji način:

a) Direktno vrednotenje zajema vrednostne izjave o Aliji Đerzelezu (v nadaljevanju AĐ), bodisi esencialne, ki zadevajo bistvo njegovega karakterja, bodisi sintetične, ki se nanašajo na njegove osebnostne poteze in so potrjene v celotni zgodbi.⁷ Te izjave glede na govorne instance, ki jih proizvajajo, in po kriteriju verodostojnosti lahko razdelimo v tri skupine:

- a1) vrednostne izjave o AĐ v prostoru pripovedovalčevega glasu,
- a2) vrednostne izjave o AĐ v prostoru govora likov,⁸
- a3) vrednostne izjave AĐ o samem sebi.

b) Indirektno vrednotenje zajema postopke vrednotenja vedenja AĐ. Gre za situacijsko vrednotenje, ki ga spodbudi neko dejanje predmeta vrednotenja, to vrednotenje pa lahko uresničimo z izjavo ali vrednostno obarvanim dejanjem (reakcijo).⁹ Sem sodijo:

- b1) pripovedovalčeve izjave o tem, kaj počne AĐ (heterodiegetični pripovedovalec v PAĐ ne more delovati neverbalno),
- b2) odnos likov do tega, kar počne AĐ, izražen bodisi z besedami bodisi dejanji,

⁶ Tezo o prvenstvu abstraktne dihotomije pozitivno/negativno v aksioloških raziskavah glede na druge vrednostne dihotomije (npr. resnično/lažno ali dobro/slabo) zastopa tudi poljski kognitivni lingvist Tomasz P. Krzeszowski (1997: 13–15).

⁷ V PAĐ manjka t. i. leksično vrednotenje (vrednostni atributi brez kopule), ki je značilno za epsko pesništvo.

⁸ V kompleksnejših tekstih se ta skupina izjav lahko dalje deli po ustreznih kriterijih – npr. po skupinah likov z določeno skupno identiteto –, kar ni predmet te analize.

⁹ Napotimo na razliko delovanje (*Handeln*)/vedenje (*Verhalten*), na kar opozarja S. Winko. Delovanje je v nasprotju z vedenjem intencionalno in načeloma ni odvisno od neke dane situacije; za delovanje je značilna kompleksna možnost izbiranja odločitev (Winko 1991: 70). V tem smislu je tisto, kar počne AĐ, bolj vedenje kot delovanje.

b3) odnos AĐ do lastnega početja, izražen bodisi z besedami (metakomentarji) bodisi dejanji (s samonagrajevanjem ali samokaznovanjem, brez vključevanja drugih likov).

c) Implicitno vrednotenje zajema vrednostne postopke v domeni IA. Tej instanci je mogoče pripisati kompozicijske postopke (delitev na oštevilčene ali naslovljene dele teksta), vključno z izbiro: izrečeno/neizrečeno v tekstu. Možni svet literarnega teksta je kreacija IA, pripovedovalec je samo eden, čeprav vrhunski oz. nadrejeni glas v tem svetu. Vrednostnih postopkov IA ni mogoče deduktivno razvrstiti, lahko pa kot vrednostno posebej dragocene izpostavimo: zasnovo pripovedovalca, morebitna protislovja v njegovih vrednostnih izjavah in morebitna protislovja med neposrednimi in posrednimi stopnjami vrednotenja.¹⁰ Ta segment AA je ključnega pomena za interpretacijo teksta, tj. za vzpostavitev aksioloških vpogledov najvišje stopnje splošnosti: z njim se zaključuje rekonstrukcija vrednosti v tekstu.¹¹

2.2 Rezultati analize

Rezultate AA literarnega teksta lahko predstavimo na dva načina: a) z upoštevanjem kompozicije zgodbe, ki je neke vrste parafraza sižeja z aksiološkega vidika;¹² b) po ustreznem analitičnem protokolu, kakršnega smo predlagali za PAĐ in bo v središču tega poglavja. Izbira načina predstavitve rezultatov analize ne sme vplivati na sintetični zaključek, torej na rekonstrukcijo znotrajtekstualnih vrednosti.

a) Direktno vrednotenje

a1) Vrednostne izjave o AĐ v prostoru pripovedovalčevega glasu

Niz relevantnih vrednostnih izjav o AĐ v prostoru pripovedovalčevega glasu se pojavi že ob vstopu glavnega lika na prizorišče, tj. ob njegovem prihodu v višegrajski han. V prvem izmed njih pripovedovalec lapidarno-poetično konstatira Đerzelezovo »slavo«: »Pjesma je išla pred njim« (I, 7).¹³ Ta atribut se potem ponovi in razširi z atributom »moči« in »strahospoštovanja«, s čimer se intenzivira pripovedovalčevo začetno pozitivno vrednotenje AĐ: »On je nosio slavu mnogih megdana i snagu koja je ulijevala strah« (I, 7). Preobrat k verbalni in s tem intelektualni plati Đerzelezove osebnosti se začne z izjavo: »On je rado razgovarao, zanoseći malo na arnautsku, jer se mnogo godina vrzao oko Skoplja i Peći.« (I, 7) Ta nevtralna izjava pa okrepi

¹⁰ Instanca, ki izbira žanr, temo in like, ni IA, temveč dejanski avtor, saj gre za odločitve, od katerih je odvisna poetična zadržanost pisatelja, vendar same niso omejene z ničimer. Odločitev, da bo glavni lik Alija Đerzelez (in ne npr. Kraljevič Marko), je torej Andrićeva. V tem smislu je argument »bošnjaške kritike« o Andrićevi antiislamski tendencioznosti legitimen, niso pa upravičeni njeni zaključki o oblikovanju glavnega lika pripovedi, sploh če pravilno rekonstruiramo aksiološki potencial teksta.

¹¹ Pojem »rekonstrukcija vrednosti iz teksta« (*Verfahren der Rekonstruktion von Werten aus Texten*) uporablja S. Winko (1991: 17).

¹² Ta postopek uporablja S. Winko v zgledni analizi krajšega proznega teksta B. Brechta *Die zwei Hergaben* iz zbirke *Geschichten von Herrn Keuner* (Winko 1991: 190–197).

¹³ Vsi citati iz PAĐ so vzeti iz izdaje, ki jo je priredil Krešimir Nemeč: Ivo Andrić, *Mara milosnica i druge pripovijetke*, Zagreb, Školska knjiga, 2013, 5–33. Rimska številka se nanaša na sicer nenumeriran (čeprav naslovljen) del pripovedi, arabska pa na številko strani.

vrednostni ton naslednje, nedvoumno negativne izjave o Đerzelezovi verbalni negotovosti: »U govoru je bio nevješt, svaki čas mu je nedostajala riječ, kao što biva kod ljudi od djela« (I, 7).

V drugem delu pripovedi bodo pripovedovalčeve vrednostne izjave o AĐ spet povezane izključno z verbalno-intelektualno platjo njegove osebnosti. Prva izmed njih – »Bio je šutljiv i nemiran i, što je rijetko bivalo, Đerzelez nije mogao da jede!« (II, 13) – predvsem kaže na Đerzelezovo molčečnost, ki je v nasprotju z zgovornostjo v višegrajskem hanu. Vendar ostaja izjava v celoti v modusu negativnega vrednotenja, saj konotira junakovo »nemoč«, »slabost«. V fabulativnem kontekstu izjavo lahko tolmačimo tudi kot izraz slabe vesti, saj je Đerzelez po ljubezenskem neuspehu v Višegradu poškodoval svojega konja, ko ga je gonil po uničenih cestah, zaradi katerih se je tudi prvotno ustavil v tamkajšnjem hanu. Še bolj verodostojno razlago Đerzelezevega psihičnega stanja – posebej če upoštevamo, kaj sledi v zapletu – lahko iščemo v posledicah nenasitnega hrepenenja po Benečanki iz hana. Nedvoumna potrditev Đerzelezove verbalno-intelektualne manjvrednosti se bo pojavila v tem delu zgodbe v izjavi, s katero pripovedovalec opisuje junakov odziv na improvizirani govor meniha, ki ga je po naključju srečal na poti in s katerim je začel razgovor o tem, ali lahko krščanska ženska »gleda Turka« in kaj so razlogi, da imajo kristjanke nepokrite obraze: »Kao i uvijek kad sluša drugog, Đerzelezu se činilo da govori pravo.« (II, 14)

Tretji del PAĐ se začne z vrednostno ambivalentno izjavo pripovedovalca, ki se nanaša na čas med pomladjo in jesenjo, tj. med drugim in tretjim delom pripovedi: »Nesrečan, slavan i smiješan, tako je obišao Đerzelez pô carevine.« (III, 23) Izjava je zanimiva tudi kot primer večplastne perspektive: Đerzelez je »nesrečen« s svojega stališča, »slaven« je objektivno, iz perspektive drugih, zlasti tistih, ki ga v teh šestih mesecih niso srečali, in »smešen« z vidika tistih, s katerimi prihaja v stik v času zanosa nad lepimi ženskami.¹⁴

Nekoliko pozneje pripovedovalec poda svojo zadnjo, spet negativno konotirano vrednostno izjavo o Đerzelezovem značaju: »Kao uvijek kad bi ugledao žensku ljepotu, on izgubi u tili čas svaki račun o vremenu i istinskim odnosima, i svako razumijevanje za stvarnost koja rastavlja ljude jedne od drugih.« (III, 25) Zadnji del navedene izjave (»koja rastavlja ljude jedne od drugih«) se očitno nanaša na konfesionalne in etnične razlike, saj se zdi, kot da AĐ hrepeni izključno po ženskah druge vere, tj. drugega naroda.¹⁵ Izjava se v pripovedi pojavi razmeroma pozno, vendar označuje Đerzelezov bistveni atribut: »nespametnost, izzzvano z zanesenostjo z žensko lepoto«. Ta zapleteni vrednostni atribut je glavnemu junaku pripisan že v prvem delu pripovedi, čeprav posredno – na podlagi predstavljenega dejanja –, o čemer bomo razpravljali v nadaljevanju.

¹⁴ Wolf Schmid ta tip perspektive, ki opravlja funkcijo vrednotenja, imenuje ideološka perspektiva (Schmid 2005: 127–29). Tukaj razlike temeljijo na različnih (pred)znanjih o vrednotenem objektu.

¹⁵ To velja za neimenovano Benečanko, Katinko, Ciganko Zemko (njena vera ni določena) in za Židinjco, medtem ko za vdovo »ušćupskog trgovca« (trgovca iz Skopja) ni možno ugotoviti identitetne označbe.

a2) Vrednostne izjave o AĐ v prostoru govora likov

V pripovedi PAĐ govor likov pokriva sorazmerno majhen delež v celotnem tekstu (po mojem približnem izračunu manj kot 10 %). Izjave, ki neposredno vrednotijo AĐ, se pojavijo v prvem delu zgodbe, ko gostje hana kličejo najslavnejšega izmed njih z izrazi: »magarče«/»kenjčino«, »sokole« (ironično) (I, 10). To se zgodi v trenutkih največjega ponižanja Đerzeleza, ki se ga on še ne zaveda, medtem ko verjame, da si bo s tekmovanjem s prodajalcem nožev iz Foče, vodilnim šaljivcem v hanu, prislužil lepo Benečanko. In čeprav gre v formalnem smislu za neposredno vrednotenje te izjave, so te vrednostne izjave pravzaprav ozko povezane z omenjeno situacijo; posredno ocenjujejo tisto, kar Đerzelez počne v svojem nespametnem zanosu.

a3) Vrednostne izjave AĐ o AĐ

V tem načeloma najmanj verodostojnem segmentu neposrednega vrednotenja glavnega lika se pojavi samo ena relevantna izjava, ki pa je dvomljivega »porekla«, saj je formalno umeščena v indirektni govor pripovedovalca, ki prevzema vrednostno perspektivo AĐ: »po koji je to put već u životu!? – ne može nikako da shvati ljude ni njihove najjednostavnije postupke, da valja da se odreče i povuče, i da ostaje sam sa svojim *smiješnim gnjevom* i *suvišnom snagom*.« (III, 30, s kurzivo poudaril avtor prispevka). Negativni vrednostni potencial je zgoščen v zaključnih, s poševnim tiskom označenih sintagmah, vendar ni mogoče določiti, ali ti izrazi pripadajo zavesti Đerzeleza ali pa so (če vzamemo v poštev junakov verbalni deficit) pripovedovalčeva stilizacija čustev glavnega lika.

Analiza neposrednega vrednotenja glavnega lika pripovedi je pokazala izrazito dominacijo pripovedovalca pri označevanju temeljnih značajskih potez AĐ. Vse dejanske neposredne vrednostne izjave so umeščene v domeno glasu pripovedovalca; takšnih izjav je sorazmerno malo, vendar vseeno vzpostavljajo temelje vrednostne strukture osrednje individualnosti tematskega sveta teksta. Izhodiščni in pozitivno konotirani atributi, kot so »slava«, »moč«, »strahospoštovanje«, so v očeh tistih, ki so priča protagonistovemu »zanosu«, zanikani z »iracionalnostjo, ki je povzročena z vznesenostjo nad žensko lepoto«.

b) Indirektno vrednotenje

V pripovednoproznih tekstih daljšega obsega in modernejšega datuma je število vrednostno obarvanih izjav o dejanjih likov in vrednostno konotiranih dinamičnih motivov, s katerimi se takšna dejanja prikazujejo, bistveno večje od števila izjav, s katerimi se direktno vrednotijo bistvene značajske poteze likov. Količina izjav in motivov, ki imajo v narativnem tekstu funkcijo indirektnega/situacijskega vrednotenja posameznih likov, je pogosto takšna, da AA od raziskovalca zahteva abstrahiranje in sintetiziranje raziskovalnih rezultatov.

b1) Pripovedovalčeve vrednostne izjave o tem, kaj počne AĐ

Pripovedovalčeve vrednostne izjave o dejanjih AĐ se začnejo s kratkim, negativno intoniranim opisom pozdrava ob vstopu v kavarno hana, vendar še vedno v pričakovanem semantičnem prostoru vedenja »junaka«: »Nazva nabusito i nejasno *merhaba* i uđe u kahvu« (I, 7). Obrat nastopi hitro, takoj ko AĐ zagleda lepo Benečanko: »Đerzelez se zanio i, naravno, postao smiješan.« (I, 8) Temu sledi niz pripovedovalčevih izjav, ki prikazujejo vedenje AĐ znotraj semantičnega polja »smešen v ljubezenskem zanosu«, kar potrjuje tudi posmehovanje s strani okolja:

- Pripovedovalec opisuje reakcijo AĐ na petje znanega pevca Bogdana Cincarina: »Đerzelez izgubi mjeru i pamet. Raspojasao se i oznojio [...] bez prestanka pije, naređuje i pjeva, krivo i nisko, svojim teškim i predubokim glasom.« (I, 8)
- Pripovedovalec sintetizira trditve o vedenju AĐ z izjavami, ki se nanašajo na reakcije okolice na to vedenje: »A Đerzelez sjeda pokorno kao dijete i nastavlja da pije, puši, pjeva i plaća, dok mu se i momčić što poslužuje krevelji iznad glave.« (I, 9)
- Tudi na tej ravni vrednotenja se potrdi že izpričana »verbalna inferiornost«, ki je bistvena poteza značaja AĐ: »Dva dana terevenči Đerzelez s društvom i doziva Venecijanku i uzdiše i priča svima svoju ljubav, mucavo, nejasno i smiješno« (I, 9).

Zunaj *kahve*, na dvorišču hana, v prizoru karikaturne tekme med Fočakom in AĐ za jabolko, ki visi z drevesa in bo zmagovalcu zagotovilo pot do lepe Benečanke, glavni junak ohranja značilnost »smešnega«, posmehovanje s strani okolja pa še vedno traja in bo tukaj tudi doseglo svoj vrhunec. Vendar je tisto, kar določa AĐ, v tem prizoru vendarle bližje njegovi osnovni domeni delovanja, »junaštvu«:

- »Đerzelez odmah đipi na noge, omahnuo oko sebe spreman da se bije, da trči ili baca kamena, ne znajući više šta radi ni zašto radi i sav presrećan da je došao čas kad će snaga da progovori.« (I, 9–10)
- »Đerzelez se raskopčao i glavu povezao čevrmom, pa došao još zdepastiji i manji.« (I, 10)
- »Leti Đerzelez kao krilat [...] Đerzelez trči kao da zemlju ne dira. [...] Poduzela ga bijesna snaga, čini mu zadovoljstvo ovaj napor, meka ledina i svježa struja zraka.« (I, 10) Ta zadnji citirani niz pripovedovalčevih izjav, s katerimi je prikazan tek AĐ proti visečemu jabolku, bi izven najbližjega pripovednega konteksta imel pozitivne konotacije, medtem ko se bo v dani situaciji gostom hana zdel smešen, vrhunec pa bo dosežen, ko bo AĐ odtrgal jabolko, in sicer šele v drugem poskusu, saj mu je med prvim poskusom zaradi nizke postave zmanjkalo nekaj centimetrov.

Sprememba razpoloženja AĐ nastopi, ko spozna, da tekma ni bila resna, temveč je bila zgolj Fočanova šala, kar odobravajo tudi preostali gostje *kahve* v hanu:

- »Nisu mu mogli razabrati izraz lica, ali taj pogled bio je opasan. [...] Daljina i odstojanje su mu vraćali sve što je izgubio u društvu s njima. [...] Više nije bilo sumnje da je srdit i da nešto smišlja.« (I, 11)

Ko se zbrani gostje v hanu, ki so se do tega trenutka smejali, začnejo zavedati spremembe Đerzelezovega razpoloženja, hitro zapustijo svoja opazovalna mesta, kar okrepi Đerzelezovo jezo, vendar tudi njegovo poželenje po Benečanki:

I pod tom tvrdom, debelom lubanjom kao da se počelo galiti i svitati: da se tu s nekim ruglo tjera i da bi to sve moglo biti besposlenjačka komedija. Na tu ga misao svega prože plamen. Bijesno i neodoljivo zaželje kaurkinju, da je vidi, da je ima, da zna na čemu je, ili inače da polomi i pobije sve oko sebe. [...] /11/ dahnući vas znojem i muškom snagom stajao je tako časak, mrk kao oblak i jak kao sama zemlja. Nije znao šta da počne i na kog da udari. On se okrete, i po hanu stade ršum i lom. Ta tišina je Đerzeleza još više dražila i izazivala. Udarao je na vrata, ali su sva bila, kao ukleta, zatvorena.

Ne znajući ni sam, od srdžbe, šta čini, stao je sedlati konja i puniti bisage [...] odmah se u njemu stao slijegati gnjev. [...] Gledajući taj prozor, zatvoren, hladan i zagonetan, kao ženski pogled i ljudsko srce, diže se u njemu svom snagom već zaboravljeni gnjev i jad; i u bezumnom prohtjevu da ubija i vrijeđa, pa ma koga, on diže ruku s dlakavom šakom put toga prozora i mahnu njom, rastvarajući pesnicu kao da baca kletvu.

- Kučko! Kučko!

Glas je bio tup od ljutine.

Jahao je kasom, mekotom i prečacem; da on vidi kakvi su ti provaljeni puti i koji su to otpavljeni mostovi koje on ne može preći! Da on vidi! (I, 11–13)

Tako se na samem koncu prvega dela PAĐ v prostoru pripovedovalčevega glasu pojavi odlomek, prežet z vrednostnimi izjavami o dejanjih glavnega junaka, ki imajo najmočnejši vrednostni naboj. Če upoštevamo samo ta odlomek, negativen vrednostni predznak ni vprašljiv, saj junak deluje v »jezi«, ki pa je z vidika IA lahko upravičena znotraj celovitega osnovnega konteksta (celote teksta). To je seveda odvisno od vrednotenja ostalih likov in od celote rekonstruiranih vrednosti, povezanih z glavnim likom.

Drugi del zgodbe se začne s pripovedovalčevim poročanjem o obžalovanju Đerzeleza, potem ko je med silovitim dirom konju poškodoval kopita: »Đerzelez je samo čutao, sagibao se, ogledao kopita, i nije smio da u oči pogleda konju. Nudio je zdravu medžediju ko mu ga izvida i povrati mu stari kas.« (II, 13)

Brata Morić poskušata zbadati zanesenega Đerzeleza, ki pa že zato, ker je videl lepo Benečanko, čuti nasproti drugim superiornost, kar pripovedovalec prikaže na naslednji način:

A on ih samo gleda. Sve je u njemu mirno, bol se slegao i srdžba se ohladila, samo mu je još teško. Gledao ih i dolaze mu kao djeca, neuka i luda, kao dijete mu je svak ko nije vidio tanku Vlahinju, u širokoj haljini od zelena somota, s malom glavom iznad okovratnika od krzna. (II, 17)

Kmalu sledi nov Đerzelezov ljubezenski zanos zaradi lepe ciganke Zemke. Ta je spet prikazan s pomočjo pripovedovalčevega glasu, ki skozi jednat opis ponovi vse ključne vrednostne lastnosti, ki se pojavijo že v dogodkih v višegrajskem hanu:

Đerzelez sjedi i gleda, topi se i širi ruke – zbogom pameti! – ponijelo ga veselje i ljepota i one dimije od džambasme što lepršaju kao barjak i miješaju se sa vrhovima borova i s vedrim nebom. Kao da se njegovoj žalosti prohtjelo da se sva odjednom prometne u objest i veselje. Samo jedan čas mu bi nekako žao i stidno što se tako brzo odriče svoje tuge i one gnjevne odluke s druma da neće u svojoj blizini više nikad »ništa što je žensko... Ni mačke!... Ni mačke!...!« (II, 18–19)

U posljednje vrijeme nije gotovo ništa jeo pa ga piće obuzima naglo. [...]

Đerzelez naređuje Ciganinu da mu svira više glave, na tanku žicu, pa svaki čas zamahuje rukom i hoće da ga bije i psuje mu čemane i onoga ko mu ga je napravio, a stariji Morić mu zaustavlja ruku i miri ga. Onda se diže pa hoće da ide da hvata Zemku. [...] Đerzelezu se jezik plete.

- Ona je... moj dušmanin.

Otima se, diže, širi ruke i polazi put Zemke [...] Raspasao se pa mu spadaju i boraju se čak šire, a ionako kratke noge mu izgledaju kraće i još deblje; otpasao mu se pojas od ibrišima višnjeve boje pa se vuče za njim, poliven rakijom i umrljan pepelom. Jedva se drži na nogama, krivuda i smjera čas lijevo, čas desno. [...]

[...] napreže oči da u mraku razazna Zemkin lik, dok mu se sve pred očima pomiče i kovitla. (II, 18–20)

Na mestih izpustov so vstavljene reakcije okolice, znova na način »posmehovanja«. Na isti način je podan tudi pripovedovalčev opis Đerzelezovega teka za Zemko in padca po pobočju do potoka, s čimer se konča drugi del zgodbe (II, 22–23).

Na začetku tretjega dela se pripovedovalec na kratko sklicuje na dogodke iz izpuščenega dela zgodbe: »Čulo se samo da je počinio mnoge ludosti zbog udovice jednog ušćupskog trgovca i da ga je ogulila neka Jevrejka što je hodila s čalgidžijama iz Selanika.« (III, 23) Za kakšne »norosti« je šlo, si lahko bralec/interpret zlahka zamisli na podlagi dveh podrobneje prikazanih ljubezenskih zanosov AĐ; tistega, kar se lahko skriva pod situacijskim atributom »odreti« (v smislu finančno izkoristiti), pa ni mogoče zaključiti na podlagi prvih dveh epizod, v katerih glavnemu junaku ne uspe stopiti v tesnejši stik z žensko, po kateri hrepeni. Določen »napredek« lahko opazimo v drugi epizodi, kjer je morala Zemka spretno steči, da bi ušla pijanemu in zanesenemu Đerzelezu. Tretji opis Đerzelezovega poskusa doseganja zanosne ženske lepote pa se začne s pripovedovalčevo izjavo, ki po svojem vrednostnem potencialu presega predhodne izjave: »Vidjevši je onako mladu i punu kao grozd, on nije mogao ni načas da posumnja u svoje pravo; potrebno je samo da ruku pruži!« (III, 25) Ta izjava, s katero pripovedovalec razkrije junakove misli in vrednostna stališča, namreč omogoča interpretu, da na podlagi »izhodiščne vrednote« nedvoumno ugotovi negativni potencial Đerzelezove namere. Za pozitivno ali vsaj nevtralnno vrednotenje bi se izhodiščna vrednota glasila: »Določena oseba ima pravico do vsake ženske, ki si jo poželi«. ¹⁶ V tematskem (možnem) svetu PAĐ pa takšna pravica ni dana nikomur in je zato tudi Đerzelezov poskus, da bi si jo prilastil, pravzaprav kršitev danih pravil, negativno konotirano dejanje. ¹⁷

¹⁶ Predlaganemu konceptu »izhodiščne vrednote« je blizu koncept »teoretske aksiološke vrednosti« Simone Winko, ki ga povezuje z izjavno ravno vrednotenja, ta pa je v nasprotju z vrednotenjem na ravni dejanja (*motivationale axiologische Werte*) (prim. Winko 1991: 82–83 in *passim*). Sintagmi »aksiološke vrednosti« se poskušam izogibati, saj menim, da je pojem »aksiološko« treba rezervirati za specifičen pristop/disciplino, pojem »vrednosti« pa za tiste pojave v raziskovalnem materialu, s katerimi se ta pristop ukvarja.

¹⁷ Hatidža Krnjević ta prizor razlaga kot vedenje epskega junaka (v skladu z epsko etiko) v neepskem svetu (1972: 543), medtem ko Ivo Bogner razlaga prilastitvena prizadevanja AĐ z njegovo »primordialno močjo« (1987: 172).

Po še enem jalovem poskusu, da bi se približal ženski, ki ga je zapeljala s svojo lepoto (III, 25-26), se AĐ odloči za povsem novo, vrednostno močno dejanje, in sicer za spoved pred, kot kaže, ne preveč empatičnim likom:

Za večerom je glasno govorio da nadviče sjećanje. Jeo je, a jelo ga je ujedalo za srce. Poslije večere, kad su ležali na šiljtetu teško dišući od prekomjerna jela i pušeci, ne može održati i ispovijedi se mladom Bakareviću, vitku mladiću zelenih očiju i rumena lica s podrugljivim osmijehom. Pričao je sve, i pričajući i sam se čudio da je cio događaj, kad se drugom kazuje, tako malen i neznatan. I nehotice je širio, uvećavao i uplitaio sjećanja iz drugih susreta. Gušio se riječima. (III, 26)

V zgornjem odlomku je nakazana tudi Đerzelezova verbalna šibkost, vendar je za AA pomembnejše dejanje izpovedi, zaupanje v drugega, potreba po empatiji, kar lahko z vidika IA ovrednotimo kot pozitivno.

Vzdušje v sarajevski prodajalni halve med ramazanom, kjer se moški pogovarjajo o ženskah in se celo šalijo na Đerzelezov (in Arnautov) račun, je veliko bolj sproščeno kot v višegrajskem hanu, njenem pendantu iz prvega dela zgodbe. V skladu s tem je tudi Đerzelezovo vedenje: »Đerzelez ih je slušao, smijao se, pa i sam pokatkad pričao, zaplićući se i uzalud tražeći riječi.« (III, 29)¹⁸

Ko izve, da je Katinka odšla, se v PAĐ pojavi novi, tretji val jeze glavnega junaka. Ta jeza je nedvomno manjša od tiste v Višegradu, kar lahko situacijsko razložimo s časom ramazana in z enokonfesionalnim prostorom, v aksiološko-psihološkem ključu pa kot mukotrno pot junakovega samospoznavanja (III, 30).

b2) Odnos likov do tega, kar počne AĐ

V prvem delu PAĐ se vse negativnejši odnos drugih likov (gostov hana) do AĐ kaže v pravilnem stopnjevanju, in sicer od začetnega in pozitivno konotiranega občutka dostopnosti prek ambivalentne želje po enačenju z Đerzelezom ali njegovega podrejanja sebi do vse večjega posmeha:

Sad kad je sišao s konja kao s nekog pijedestala, poče da se gubi strah i respekt i, kao da se izjednačio s ostalima, počeše mu prilaziti i započinjati razgovor. (I, 7)

Za nekoliko dana posve je iščezao čarobni krug oko Đerzeleza; jedan po jedan, približavali su mu se ovi bjelosvjetski ljudi s nesvjesnom željom da se s njim izjednače, ili da ga podrede sebi. A Đerzelez je s njima pio, jeo, pjevao i kockao se. (I, 7)

Građani i skitnice su mu odmah stali prilaziti s te slabe strane. Stali su ga savjetovati, nago-varati, odgovarati i zadirktivati[.] (I, 8)

Alčaci se rugaju s njim već bez imalo straha i obzira. (I, 8)

A onaj lola Fočak sjedi do njega i ruga mu se da se svi krive od smijeha, samo ga Đerzelez blaženo, razrogačeno gleda, grli i cjeliva u rame, dok mu on bez prestanka puni glavu o kaurkinji. (I, 8)

¹⁸ Zdi se, da je samo v sarajevski prodajalni halve – v nasprotju z višegrajskim hanom in razuzdanim ciganskim jurjevanjem pri Priboju – odsotna multikonfesionalnost. Lahko bi rekli, da je stopnja hibridnosti osrednjih prostorov dejanja v treh delih ob vsaki novi postaji *Potovanja* vedno manjša, čeprav ni mogoče spregledati, da je tudi sam AĐ zaznamovan z določeno hibridnostjo, in sicer bošnjaško-albansko.

[L]judi ga tapšu po ramenu, lažu da mu je poručila ovo ili ono, a on se odmah diže da ide gore po nju, dok ga Fočak, koji je potpuno zavladao njim, ne zaustavi i posadi, svjetujući ga i magarčeći, dok se vas han trese od smijeha. (I, 9)

Među gledaocima urnebes. Jedni taru suze, a drugi polegli po travi pa se samo valjaju od smijeha. Debeli beg iz Posavine drži se rukama za trbuh i othukuje. I suhi, službeni Dizdar-aga stao na kapiju pa se smije krezubim ustima. (I, 11)

Nenadna sprememba v razpoloženju gostov hana, potem ko je Đerzelez končno ugotovil, da se mu posmehujejo, je opisana na kratko, kar je v skladu z njihovo bliskovito reakcijo – s pobegom:

Prvi iščeze Mostarac, a zatim jedan po jedan stadoše otpadati u svoje sobe. Neki zađoše za han i izgubiše se u ljeskovoju šumi.

Dok se Đerzelez primakao, ne osta na ledini ni žive duše. (I, 11)

Na podobno posmehovanje Đerzelezu (zaradi istih razlogov, samo da manj intenzivno), naletimo tudi v drugem delu PAĐ; najprej v odzivih bratov Morić, potem ko sta dojela, kaj mori Đerzeleza (II, 16).

Novi vrh posmehovanja, v katerem sodelujejo Morića in Cigani, pa je dosežen, ko AĐ popolnoma *zanese* zaradi Zemke (gl. zgoraj):

Zadržavaju ga Morići i smiju se, osmjelili se i oni i momci iz Priboja pa se smiju. Grohot i tresak [...]

Ciganke vrište od smijeha, i Cigani se obezobrazili. [...]

Moriće i njihovo društvo tek poduzelo piće, terevenče i jednako teraju šalu s Đerzelezom. (II, 20)

Tudi v tretjem delu, umeščenem v sarajevsko prodajalno halve, ne umanjka poskus okolice, da bi se norčevala iz zanesenega Đerzeleza, pa tudi Arnauta, tovariša v ljubezenskih težavah. Vendar po zaslugi zadnjega ta poskus ne bo uspel:

Pokušali su da zavade, za zabavu, Arnauta i Đerzeleza zbog djevojke, ali uzalud, jer je Arnautin bio nepomičan u svom miru sa smiješkom i bez traga surevnjivosti. [...] I Đerzelez se smijao. (III, 29)

Na takšnega pomirljivega tekmeča se tudi Đerzelez odziva pomirljivo in brez jeze sprejme šalo na svoj račun.

b3) AĐ o svojih postopkih

PAĐ se konča z mislimi glavnega lika, potem ko je našel kratkotrajno tolažbo v naročju Jekaterine. Đerzelez svoje nedavne ljubezenske izkušnje sintetizira kot »močno in smešno strast«, kljub lastni »slavi« in »moči«. V monolog so torej vtikani postopki neposrednjega (samo)izkazovanja bistvenih značajskih potez v mikrokontekstu, ki kot celota nosi pomen priznavanja lastne nemoči brez popolnega razumevanja razlogov in brez odločnosti, da bi se neuspešno iskanje prenehalo:

[P]red očima su mu kružili svijetli i crveni kolotovi nesrečne krvi i bezbrojne uspomene, ublažene i daleke.

I ta ruka što je osjeća na sebi, je li to ruka žene? – Mlječanka u krznu i somotu čije se tijelo, vitko i plemenito, ne može ni zamisliti. Ciganka Zemka, drska i podmukla a mila životinja. Gojna udovica. Strasna a prevejana Jevrejka. I Katinka, voće koje zri u hladu. – Ne, to je ruka Jekaterine. Samo Jekaterine! Jedino do Jekaterine se ide pravo!

I još se jednom javi misao s kojom je sto puta zaspao, nejasna, nikad dokraja domišljena, a uvredljiva i jadna misao: zašto je put do žene tako vijugav i tajan, i zašto on svojom slavom i snagom ne može da ga pređe, a prelaze ga svi gori od njega? Svi, samo on, u silnoj i smiješnoj strasti, cio svoj vijek pruža ruke kao u snu. Šta žene traže? [...]

- Koliko sam svijeta vidio, Jekaterina! Koliko sam ja svijeta obišao!

On sam nije više znao bi li to da joj se tuži ili da se hvali; i prekinu se. Bio je miran u sanjivoj tišini u kojoj se slivaju i izmiruju svi dani i događaji. Silom je sklapao oči. Htio je da produži taj čas bez misli i želje, da što bolje otpočine, kao čovjek kom je dan samo kratak odmor i kome valja dalje putovati. (III, 32–33)

Ko imamo v mislih Đerzelezovo »verbalno nemoč«, je jasno, da je ne samo v zadnjem pasusu kot zunanjem pogledu na junakovo stanje zavesti, temveč tudi v sklepnem izkazovanju veliko izrečenega ravno iz govorne perspektive pripovedovalca (na primer »voće koje zri u hladu«).¹⁹ Odločitev, da bo prav ta odlomek zadnji, je seveda pripisana instanci IA.

Na ravni posrednega vrednotenja prevladujejo pripovedovalčeve izjave o »zanosu AĐ in s tem povezane reakcije drugih likov – »norčevanje« iz AĐ. Pripovedovalec pokaže tudi na protagonistovo »jezo«. Prevladujoče pojme situacijskega vrednotenja uokvirjata kratkotrajno začetno »junaško« vedenje AĐ ter skleпно in nekoliko daljše protagonistovo samoocenjevanje.

c) Implicitno vrednotenje: Vrednostni postopki v domeni IA

Vrednostni postopki v PAĐ, ki jih je mogoče pripisati IA, so rekonstruirani iz celote teksta, predvsem na kompozicijski ravni. Najprej razmislimo o »logiki« odnosa gostov višegrajskega hana do AĐ. Prvotnemu strahospoštovanju, ki temelji na ustnem izročilu, sledi posmehovanje, ki izhaja iz posrednih izkušenj z »zanesenim« AĐ, vse pa se zaključí s strahom in paničnim pobegom zaradi jeze AĐ, ki je dojel, da je bil predmet posmeha. Takšna pripovedna struktura implicira negativno vrednotenje gostov hana, ki temelji na »izhodiščni vrednoti«. Ta namreč ne bi bila negativna, temveč pozitivna ali nevtralna, če bi se izhodiščna vrednota glasila: »šibkejšemu od sebe se je treba/se je dovoljeno/se je zaželeno posmehovati«. (V osrednjem delu prve epizode poteka neke vrste intelektualna borba, v kateri je AĐ nedvoumno šibkejši od Fočana in okoli njega zbranih gostov hana.) Ta vpogled ne izključuje možnosti hkratnega negativnega vrednotenja »vznesenega AĐ«, vendar jo kljub temu relativizira.

¹⁹ O govorni perspektivi gl. npr. Schmid 2005: 130–31.

Pri rekonstrukciji skupnega vrednostnega potenciala PAĐ je treba opozoriti na še en kompozicijski postopek. V vseh treh delih zgodbe se ponovi enaka osnovna matrica: hrepenenje AĐ (»vznesenost«) > poskus približanja objektu hrepenenja (lepi ženski druge veroizpovedi ali naroda), kjer AĐ okolju postane »smešen« > »jeza« AĐ zaradi nezmožnosti doseganja objekta hrepenenja > pomirjanje »jeze«. Ponovitve so postopne: vsako novo hrepenenje ima manjšo intenziteto, izbruhi jeze so vse šibkejši, pomirjanje pa je vse močnejše in je tudi na ravni samoozaveščenosti. S kognitivnega vidika takšna zgradba, za katero je torej značilna nenehna slabitev negativno konotiranih vrednosti (jeza) in krepitev pozitivnih (notranji mir), navsezadnje ustvari pozitiven vrednostni vtis.²⁰

Na koncu lahko na tej ravni vrednotenja postavimo tezo o »empatiji« kot temeljni vrednoti, s katero se rekonstruira odnos IA do AĐ. Okolica namreč AĐ na vsaki novi postaji njegove *poti* pokaže vse več razumevanja za njegov »zanos« oz. je ta deležen vse manj posmeha (s strani gostov hana > Moričev in njune družbe > Arnauta in ljudi iz prodajalne halve). Hkrati se AĐ pokaže zmožnega za iskren pogovor o svojem problemu: začne ga z menihom na drugi postaji in ga intenzivno (čeprav zunaj fokusa pripovedovanega) vodi z Araftom v Sarajevu.²¹ Poleg tega je AĐ drugim dvakrat pričal o svojih čustvenih težavah (Bakareviću in Jekaterini) na končni postaji pripovedovanega potovanja. Tekst se sklene s pripovedovalčevim govorom o Đerzelezovih porazih v »smešni strasti«, ki se zlije z vrednostno (>ideološko«) perspektivo glavnega lika.

3 Sklep: Sinteza ali rekonstrukcija vrednotenja glavnega lika v PAĐ

Vrednostna ambivalentnost komponent tematskega sveta je pogost in v literarnem svetu pričakovan pojav. Cilj AA je natančno razmejiti to ambivalentnost, ki je praviloma asimetrična, kar lahko včasih dokažemo tudi kvantitativno, včasih pa z logično argumentacijo v širšem pomenu besede.

AA je pogostoma naporno delo, in sicer tako za analitika kot za bralca njegovih ugotovitev oz. interpretacije, ki je prežeta s hipertrofijo citatov in izpeljevanja zaključkov na podlagi zgolj razumevanja teksta. Zakaj je to sploh potrebno? Predvsem zaradi korekcij prenatragljenih branj/interpretacij, zlasti tistih, ki vsebujejo nenatančne ali napačne aksiološke konotacije/zaključke.

AA PAĐ je pokazala, da navkljub razvidni kvantitativni prevladi negativno konotiranih izjav o značaju AĐ v govornem prostoru pripovedovalca in likov ter še večjemu številu izjav in dejanj z enakim vrednostnim predznakom, ki ocenjujejo

²⁰ Moje razmišljanje je navdahnjeno s premisleki T. P. Krzeszowskega o aksiološkem potencialu »predkonceptualnih predstavitevnihih shem« (*preconceptual image schemata* Marka Johnsona), zlasti sheme VIR–POT–CILJ (SOURCE–PATH–GOAL) (Krzeszowski 1997: 124–26). Argument za aksiološko relevantnost sižeja lahko tukaj pokažemo s kontrafaktičnim vprašanjem: Kaj bi bilo, če bi zgodba bila povedana v obratnem zaporedju, če bi šla pot od Jekaterine do Benečanke ali samo od Katinke do Benečanke? Aksiološki učinek gotovo ne bi bil isti.

²¹ V vseh citiranih interpretacijah PAĐ se ne omenja ta za aksiološko interpretacijo zelo pomemben lik. Podobno je z likom meniha z začetka drugega dela PAĐ: nanj opomni samo Franjo Grčević, vendar mu pripisuje predvsem dokumentarno funkcijo kazanja na zgodovinski kontekst (2002: 141–42).

ravnanje glavnega lika, v celoti pripovedi vendarle prevlada pozitivno vrednotenje AĐ. Vrednostni postopki IA, ki zadevajo kompozicijo pripovedi (razporeditev epizod s spremenjeno intenziteto »norčevanja« iz AĐ pa tudi njegove »jezek«, kraji in vsebina njegovih izpovedi ter zadnja junakova verbalna gesta spoznanja lastne usode, ki se stopi s pripovedovalčevo vrednostno perspektivo), zadoščajo za aksiološki zaključek, ki temelji na tezi, da logika kompozicije PAĐ razkriva »empatijo« IA do AĐ, torej čustveni odnos s pozitivnim vrednostnim predznakom.

Če je ta sklep veljaven, potem nikakor ne morejo biti pravilne teze, pri katerih so podčrtane negativno konotirane vrednote protagonista, na katere naletimo tudi v sodobni literaturi. Drastičen primer je večkrat poudarjana satanizacija AĐ v sintezi Rusmira Mahmutćehajića o ideoloških konotacijah Andrićevega dela in večine korpusa njegovih (afirmativnih) razlagalcev. Andrićev AĐ je zanj »namišljeni čudak z imenom junaka Bosanskih Muslimanov« (Mahmutćehajić 2015: 138), tj. lik, ki je nastal s poniževanjem, dehumanizacijo zgodovinske osebnosti in legendarnega junaka bošnjaške tradicije na ozadju nacionalne ideologije (prav tam, 138–41). Čeprav si takšna teza pri tolmačenju celote Andrićevega opusa v luči Mahmutćehajićevega koncepta »andrićevstva« zasluži vsaj polemično spoštovanje, jo je treba zavrniti na ravni razlage oz. interpretacije pomena PAĐ kot leposlovnega teksta – kar v tem primeru neizogibno zahteva analizo njegovega IA. Enako velja tudi za poudarjanje »ironij«, »karikature« in »groteske« kot bistvenih pomenskih sestavin pri oblikovanju protagonista PAĐ v interpretaciji Krešimira Nemca (2016: 161–62). V Nemčevem sklepu o AĐ se zdi, da je privilegirana perspektiva gostov višegrajskega hana, ne pa tudi celotni pomenski/aksiološki potencial zgodbe, tj. vidik njenega IA: »Razdiranje mita in pripovedovalska ironija vodita v svet zmanjšanih vrednosti, portretiranje glavnega junaka pa se konča s karikaturjo: od opevanega junaka do nerodneža, slabiča in nesrečneža.« (Nemec 2016: 162) Takšna interpretacija je v nasprotju s tukaj predstavljenimi predpostavkami o vrednostnih konotacijah kompozicije PAĐ, ki je skladna s tezo Franja Grčevića o pomenskih spremembah glavnega lika: »Naš Alija Đerzelez je najprej legendarni epski junak, nato se prek ironičnega portreta preobrazi v trdno figuro realistične burleske, zatem pa je skupaj z razvojem zgodbe melanholičen in liričen sanjač ali mitološki človek, da bi svojo pripovedovano kariero zaključil kot kontemplativec in eksistencialni filozof.« (Grčević 2002: 174) Grčević pride tudi do podobnih zaključkov o »empatiji« glede na glavnega junaka, tj. o »maksimalni ideološki konvergenci pripovedovalca, junaka in morda tudi bralca« v zadnjem prizoru zgodbe (Grčević 2002: 140), čemur predhaja postopno združevanje protagonistove in pripovedovalčeve perspektive skozi vedno večji delež »doživetega govora« (Grčević 2002: 165). Čeprav je mogoče Grčevićev koncept »notranje poetike« postaviti v bližino koncepta IA, on »ironično posmehovanje junaku« povezuje s pripovedovalcem (Grčević 2002: 139, 176).

Enako kot pri Grčeviću bomo tudi pri nekaterih drugih interpretih PAĐ naleteli na našim podobne vpogleda, ki pa bodo zaradi odsotnosti AA in koncepta IA vendarle ostali na ravni impresije ali neargumentiranega sklepa. To npr. velja za postavke Hatidže Krnjević o sočustvovanju bralca in pripovedovalca do AĐ (Krnjević 1972: 547, 556), pa tudi za zelo lucidno interpretacijo Roberta Hodla, s katero si prizadeva dokazati

mikavno tezo o avtobiografski komponenti v izgradnji lika AĐ, pri čemer prav zaradi pomanjkanja koncepta IA vendarle prihaja do kratkih stikov med pripovedovalcem in dejanskim avtorjem (Hodel 2009).

AA je torej specifičen postopek rekonstrukcije pomena literarnega dela, za katerega se predpostavljata relativno izražena intersubjektivnost/objektivnost ter kognitivna utemeljenost. Od tod tudi implicitna zahteva, da pri interpretaciji literarnega teksta aksiološkega aspekta ne smemo povsem zanemariti.

Pripovedni tekst je seveda prožen tudi za tolmačenja, pri katerih aksiološki aspekt ni v središču zanimanja. PAĐ je primeren za dve vrsti alegorične interpretacije oz. razlage.

- a) Antropološko utemeljeno razlago: (P)AĐ kot alegorija človeškega hrepenenja po nedosegljivem. Tako je Andrićevo pripoved interpretiral eden izmed njenih prvih in najpogosteje citiranih razlagalcev Milan Bogdanović (1961: 107, 109), ki sta mu izmed tu predstavljenih sledila Hatidža Krnjević (1972: 545) in Ivo Bogner (1987: 174–75). Nasprotno pa je takšno razlaganje kritiziral Rusmir Mahmutćehajić (2015: 143).
- b) Zgodovinsko utemeljeno razlago: PAĐ kot alegorija moške antimuslimanske fantazme o nezmožnosti osvojitve lastnega biološkega prostora. Takšne interpretacije mi niso poznane, če jih ni, pa je to kulturnozgodovinsko pogojeno. Vendar slutim, da je takšno razumevanje lahko v osnovi povezano z averzijo »bošnjaške kritike« do PAĐ, verjetno tudi v pobudi dejanskega avtorja, da napiše ta tekst. Tega »intuitivnega domišljanja/tolmačenja« v svojem aksiološkem slovarju ne morem označiti drugače kot »vrednostni apriorizem«, pojav izrazito negativne vrednostne konotacije.

Iz hrvaščine prevedla Mirta Jurilj.

VIRI IN LITERATURA

- Ivo ANDRIĆ, 2013: Put Alije Đerzeleza. *Mara milosnica i druge pripovijetke*. Zagreb: Školska knjiga. 5–33.
- Milan BOGDANOVIĆ, 1961: Put Alije Đerzeleza. *Stari i novi*. Knj. 3. Beograd: Prosveta. 106–13.
- Ivo BOGNER, 1987: Sukob sna i jave u Andrićevoj pripovijesti Put Alije Đerzeleza. *Književni prikazi*. Osijek: Pedagoški fakultet. 168–80.
- Wayne C. BOOTH, 1961: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Denana BUTUROVIĆ, 1975: Gerz Iljas – Đerzelez prema historijskim izvorima. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 41/3–4. 172–86.
- Franjo GRČEVIĆ, 2002: Unutarnja Andrićeova poetika: (na primjeru pripovijesti Put Alije Đerzeleza). *Simbolizam, ekologija, eshatologija*. Zagreb: Matica hrvatska. 133–79.

- Robert HODEL, 2009: Andrićev Put Alije Đerzeleza – između poruge i tragike. *Diskurs (srpske) moderne*. Beograd: Filološki fakultet, Institut za književnost i umetnost, Čigoja štampa. 113–23.
- Hatidža KRŃJEVIĆ, 1972: Đerzelez Alija – između epskog trijumfa i ljudskog poraza. *Izraz* 16/31/6. 541–57.
- Tomasz P. KRZESZOWSKI, 1997: *Angels and Devils in Hell: Elements of Axiology in Semantics*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Rusmir MAHMUTĆEHAJIĆ, 2015: *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio.
- Krešimir NEMEC, 2016: *Gospodar priče: poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wolf SCHMID, 2005: *Elemente der Narratologie*. Berlin, New York: Walder de Gruyter.
- Simone WINKO, 1991: *Werte und Wertungen in Texten: Axiologische Grundlagen und literaturwissenschaftliches Rekonstruktionverfahren*. Braunschweig: Vieweg.

SUMMARY

An axiological analysis of a fictional text assumes that it is possible to objectively determine the value charge of the components of its thematic world, or at the very least to convincingly demonstrate why such a task is difficult or impossible to carry out. The investigation of values in a fictional text necessarily encounters value ambivalences, but this also implies the need to accurately depict—that is, to “measure” them. The intratextual values of narrative fiction are hierarchically structured: the narrator’s domain is superior to the characters’ domain, but the greatest axiological importance is attributed to the value procedures that can be assigned to the category of implied author.

Starting from these methodological assumptions, an axiological analysis of the main character of Ivo Andrić’s short story “The Journey of Ali Djerzelez” (1920) was performed. The analysis protocol included investigation of intratextual values at three levels: 1) direct valuation: value statements about the figure of Ali Djerzelez, subdivided into the voices/perspectives of the narrator, other figures, and the figure of Ali Djerzelez; 2) indirect (situational) valuation: value statements or acts about what the figure of Ali Djerzelez is doing, subdivided the same as level 1; 3) implied valuation: value procedures in the domain of the implied author. The analysis at the first two levels proves the dominance of negative value attributes ascribed to the main character (starting attributes “glory,” “strength.” “awe” vs. quantitatively dominant attributes of “irrationality caused by the fervour for female beauty,” “ridiculous,” “angry”), but the analysis of valuation at the level of the implied author convincingly proves his “empathy” for the main character, and thus the dominant positive evaluation of Ali Djerzelez.